

FÓRUM

Karamán Hunor

RÁKÉRDEZÉS ÉS PÓTLÁS

(ZÁVADA PÁL: *APFELBAUM. NAGYVÁRAD, BERLIN; PERNYE ÉS FŰ*)

1. RÁKÉRDEZÉS

Kritikát Esterházy-parafrázissal kezdeni: jó: és ez esetben talán nem is indokolatlan. Hiszen Závada Pál *Apfelbaum. Nagyvárad, Berlin* (Magvető, Budapest, 2022) című könyve szintén többször felemleget, idéz, másol Esterházy-könyvből. Nem éppen a *Harmonia Caelestis*ből – szól közbe egy angyal, az Orsi, a Lenke vagy a Charlie nevű –, hanem a *Márk-változat*ból, de ez mindegy. Fontosabb, hogy a könyvhöz hasonlóan ezek az angyalok most is éppen közbeszólnak. Nem nagyon értik, mi történik, ki, mit, miért mond vagy cselekszik. Kérdeznek, és a pozíció, ahonnan ezt teszik, csak nehezen beazonosítható. Mármint azt nehéz belátni, hogy amikor az imént így a szavamba vágtak, ők tulajdonképpen velem voltak, vagy esetleg bennem voltak, vagy ellenkezőleg, éppen hogy nem én, és éppen hogy nem bennem, csak rajtam keresztül szólaltak meg tőlem idegen, mennybéli hangok. Mindenesetre ezzel az angyalozással itt felhagyok. A könyv szövegműködését akartam csak valamennyire érzékeltetni.

Az *Apfelbaum* verses regény. Alapjául az a dráma szolgál, amelyet Závada eredetileg felkérésre, *Az ember tragédiája* új színeiként írt meg 2020-ban. Egyszerre visszatekintés, újraértelmezés, korszerűsítés. A szövegek szintjén pedig egyszerre lehet a *Tragédia* folytatása, átírata, javítása és/vagy kritikája. Értelmezhető szorosán Madách drámájának viszonyában, vagy tekinthető a viszony adottnak, de értelmezési szempontból mellékesnek. Azt, hogy felkérésre íródott, csak az interjúkból tudom, a szövegre korlátozódva leginkább az a szembetűnő, hogy erre az összecsengésre a *Tragédiával* nem kapunk magyarázatot. Ez persze nem lenne baj, de értelmezése során sem

igazán tudok egyéb okra következtetni (a felkérésen kívül). A regény folyton ehhez hasonló kérdéseket szül, de a narráció lendületével mintha azt is el akarná kerülni, hogy a kérdések közül bármelyiknél elidőzzünk.

1937-ben Apfelbaum Ádám búcsút int városának, Nagyváradnak, családjának, Éva nevű szerelmének és Lilit nevű exének, hogy Berlinbe utazzon, és beváltsa saját sikereihez fűzött reményeit. Innen kezdve a regény végéig meg sem áll, történetének elmesélése érdekében pedig lohol utána a narrátor és a vele szorosán együtt dolgozó három angyal, Orsi, Lenke és Charlie – ők hárman vagy az Úrnak jelentenek, vagy arról vitatkoznak, hogy mit kellene éppen jelenteni. Berlinben viszonylag gyorsan beköszönt a siker: Ádám a náci rezsim propagandistái között találja magát, mellékszereplőként, de, nem mellesleg, Leni Riefenstahl szeretőjeként. Onnan Nagyváradra a Magyarországhoz való visszacsatolás után filmet forgatni tér vissza, éppen akkor, amikor megkezdődik a zsidóság gettósítása. Ennek családja (akik hitehagyott zsidók) és Éva is áldozatul esik. Majd nemsokára Ádámot is „[átviszi] a sátán / egy nagy palánkon” (4. ének, 1. strófa), így kerül ő is gettóba. Ott egy „különös szektában” (4. ének, 1. strófa) találja magát, a kommunisták közt, egy másik Éva és másik Lilit háromszögében – akik Madách drámájához hasonlóan folyton más-más alakokban tűnnek fel. Ugyanígy folyton más-más Luciferekkel hozza őt össze a (drámai) sors, akiket vélhetőleg saját kibontakozott énjeinek, példaképeknek tekint, megy utánuk. Lucifer menti ki a gettóból. A világháború végével Lucifer szervezi be a román Securitatéhoz besúgóként. Felkapott tudósember lesz belőle Budapesten, onnan tartja fent a nemzetközi kapcsolatot, azaz jelent hazafelé (Lucifernek). Nyolcvankilencben, ismét Berlinben, szintén Lucifer tanácsára (zsarolására) szervezkedik a háttérből, Évával/Lilittel kulcsszerepben, és végül mond beszédet a Fal lebontásakor.

A regény megszakításokkal, történelmi fordulatról történelmi fordulatra ugrálva suhan végig a huszadik század bő második felén, éppen csak addig időzve el egyetlen helyen és egyetlen időpontban, hogy fel lehessen fogni, milyen esemény sodrásának vannak kitéve a szereplők. Mint egy éjszakai vonatban, valahol Nagyvárad és Berlin között felébredünk az ajtók csattogására, álmosan, zavaros fejjel. Ez és a már említett rengeteg felmerülő kérdés valamennyire a kétezerhúszas évek értelemzavarához, a (politikailag nagyon is aktuális) szelektív történelmi emlékezethez igazítja a romantikus műfajt. A közismert történelemnek ennyire sűrű és jelentős torlódási pontjai talán valóban léteznek, sorozatos kiszakításuk és körülhatárolásuk azonban éppen a történelmi kontextusba való beágyazódás fontosságáról veszi el a hang-

súlyt. Ugyanebbe a csapdába esik a regény is. Vélhetően nemcsak Ádám szereplője köti össze a huszadik század törmelékeit, hiszen volt azoknak eredeti helyük valamikor. A kérdés az, mit kezdünk az élénk ömlesztett darabokkal? Ad-e ezzel kapcsolatban bármiféle értelmezési keretet a könyv?

Sejtésem szerint nem ad. Tetszőlegesen átnézhetünk rajtuk, átismételhetjük a rendszerváltásokat és fordulatokat, Ádámokat, Évákat, Liliteket és Lucifereket kereshetünk magunkban és barátainkban, hogy lássuk, ki testesíti meg azt a folytonosságot, amelyet az *Apfelbaum*ban éppen ezek a toposzok mutatnak meg. És egyáltalán, hogyan oldódik fel ez a halomnyi parciális történelemdarab azzal a történelemfelfogással érintkezve, amelyet megszokottan folytonosnak, de a jelentől (térbelileg) elválasztottnak/(leválasztottnak) gondolunk el? Van-e bármi köze az *Apfelbaum*nak a történelem elmesélhetőségéhez, vagy egyszerűen csak Madách drámájával ápol bizonyos viszonyt? És, ha az utóbbi a lényegesebb, akkor milyen összefüggések vannak, és miért? Mert valamilyen viszonyt lennie kell. Eléggé szembe-tűnő, hogy a Madáchtól átvett, kötött felépítés és a szereplőtípusok szintén adott halmaza alkalmatlan a huszadik század bő második felének átfogó elbeszélésére vagy összefoglalására. Sem az elbeszélőnek, sem az angyaloknak nem jut elég idő a helyzetek megértésére. Talán épp ez a lényeg. Hiszen szóvá is teszik, mintha ők maguk sem értenék, miért megmagyarázhatatlan ugrásokkal és kihagyásokkal kell betölteniük a történetmondó szerepét. Egyáltalán összevethető-e egyszerre ennyi társadalmi kontextus? És miután kontextusukból őket kiragadtuk, milyen fedezettel van lehetőség ezek alapján, például, az embertípusok folytonosságára következtetni?

Felfogható mindez a *Tragédia* valamiféle posztmodernizációjaként. A regény különböző eszközökkel folyton leleplezi önmagát és a hagyományt, amelyhez visszanyúl. A választott forma mögé nyújt belátást. Felhangosítja az ironikus, cinikus hangnemet. Kortárs művekből lopkod és illeszt be szövegrészeket, helyzeteket. Az elbeszélői pozíciót relativizálás által pontosítja: a huszadik századot átívelő, 1937 Nagyváradjától 1989 Berlinéig terjedő cselekményt egy másik, alanyi, biografikus narráció kíséri, amelyben többek között arról olvashatunk, ahogy az elbeszélőt Réz Pál, a *Holmi* egyik alapítója és szerkesztője kalauzolja végig Nagyváradon. Ez a párhuzamos történetezés már kevesebb kérdést vet fel, az előzőleg felmerültekre viszont választ nem ad.

Adódhat egy antropológiai értelmezés is. Mind *Az ember tragédiája*, mind az *Apfelbaum* folyton előttünk lebegtetni a kérdést: milyen az ember? A szöveg egy pontján például magára vállalja a női toposzok megkérdőjele-

zésének feladatát: „Előbb, ha nem haragszol, megkérdezném, / hogy a mi női toposzainknak / megkövült, mára tarthatatlanná vált / sémáiról Te mit gondolsz vajon. / [...] / Mechanikus szétválasztásunkra gondolok például – egyrészt az Éva-, / másrészt a Lilit-típusúakra...” (7. ének, 79. strófa). Úgy gondolom, az *Appfelbaum* ebben sem haladja meg a rákérdezés mozzanatát. Ennek szemléltetésére ajánlom figyelembe Bodor Emese *Mi, oldalbordák* című rövid esszéjét, amelyben éppen Madách Éváját mutatja fel az Ádám-mal való szembeszegülés lehetőségeként: „[Ádám] azért fél, mert Éva – végső soron – mint oldalborda, fizikailag a testéből származik, mégsem képes irányítani, amit tesz. Egy női test pedig csak akkor és addig félelmet keltő, amíg kontrollálhatatlan. // Éva, kezében a levágott fejjel, Ádám tagadása.”¹

Azért is *kérdéses* a sok *kérdés*, mert elvileg direkt kapcsolat van a szereplők, az elbeszélő és a Teremtő között. Ráadásul az elbeszélő a jelen irodalmi embereként azonosítja magát, tehát olvasottnak, az azóta megírt huszadik század-elemzések és -emlékezések ismerőjének kell lennie. És ha ő se tud mit hozzátenni ahhoz, amit eddig is tudni lehetett, akkor miért mondja el ismét? Annyi a kérdés meg a bizonytalanság, na és ezek mellett annyira zavaró a (vállalt) felszínesség, a bármiféle értelmezéstől, ajánlattól, hasznosítható nézőponttól való elállás, hogy ettől igencsak könnyű átérezni Ádám legelső megszólalását: „Tanulmányútra indulnék, de máris. / És egy helyben kell toporognom itt?” Ez, azt hiszem – néhány sorral visszább – „idegileg sem, időmbe se fér” (1. ének, 1. strófa).

2. PÓTLÁS

„legalábbis mások emlékeiben”

„Ezzel a pusztító érzéki tapasztalattal együtt visszük át a diktatúrák logikáját a következő évezredbe.” Nádas Péter *Nagy karácsonyi gyilkosság* című esszéjét zárja ezzel a mondattal.² Az esszé tartalmát most részletesen nem ismertetve, annyit emelek csak ki belőle, hogy Nádas a Ceaușescu házaspár kivégzésének morális jelentésével, valamint a rögtönítélő bíróság vezetete tárgyalást dokumentáló videofelvétel esztétikai hatásával kapcsolatban jegyzi meg ezeket. A rögtönítélet beékelődik a két rendszer és a két évezred közé, ennek megfelelően pedig össze is köti, egyben is tartja azokat. Elsősorban a két rendszerrel megfeleltethető affektív szerveket tartja egyben, az érzékeket és az emlékezetet. Nem tudunk úgy emlékezni, úgy érezni, és ezeknek meg-

felelően úgy szólalni meg, úgy mesélni az ítéletet megelőző évekről, hogy azokat ne a lerogyott, vérző hullák képkockáin keresztül néznénk.

„A statárium igazságszolgáltatási botrány. [...] A statárium botrány akkor is, ha vádja nem koncepció, eljárása pedig nem törvénysértő.” (239.) Ezek már Závada Pál új regényének elbeszélője által lejegyzett fejtegetések. Azért kötöm össze ezt rögtön a legelején Nádas esszéjével, mert ahogy lennebb kifejtem, a *Pernye és fű* (Magvető, Budapest, 2024) című regényben a „diktatúra logikája” leginkább szintén a rögtönítélő bíróságok inkonzisztenciájában, valamint a személyes indokok, titkok, félelmek és remények közvetett megnyilvánulásában kerül *érzékeltetésre*. Nemcsak a kirakatperek lefolyását és döntéseit meghatározó tényezőkként, nyomokként, tanúvallomásokként, ellentmondásokként. A regény cselekményében is folyton a hátsó szándék tűnik elő mozgatórugóként. A nyomozás, a dokumentálás, a dokumentumfilm-készítés mozzanatait ezek a sokáig csak sejtéseként lebegtetett szándékok hajtják előre.

Pfeifer Miklós filmrendező 1988 nyarán folytatni szeretné a T. település környékére eső ötvenes évekbeli kulákperek feltárásáról szóló dokumentumfilmjének forgatását. Kuthy Flóra közbenjárásával Pfeifer felveszi a kapcsolatot a névtelen szociológus elbeszélővel – mivel az elbeszélő „az utóbbi hetekben gyakrabban fel szokta hívni Flórát” (6.) –, abban a reményben, hogy annak szociográfiai ugyanerről a vidékről, valamint helyismerete segítségével szolgálhatnak a filmhez. Ketten kezdik folytatni a már elkészült interjúk feldolgozását és a további kutatást. Az újabb felvételek készítéséhez viszont szükségük lesz Dráva Edit intézetének kamerájára. Így végül az egész baráti társaság bevonódik a filmezés munkafolyamatába. Pfeifer, az elbeszélő, Kuthy Flóra, Dráva Edit és férje, Fényes Andor, illetve Flóra néha feltűnő ex-férje és bátyja együtt utaznak le az elbeszélő T.-i szülőházába, hogy onnan járják be a kulákperek helyszíneit, keressék fel az interjúalanyokat, próbálják meg esténként összerakni a perek információdarabjait. A regény cselekménye nagyjából ezekre az utazásokra és az ott lezajló beszélgetésekre, interjúzásokra és nyomozásra korlátozódik. A nyomozás három gyújtogatás-per köré épül – nem melleleg a címben feltűnő pernye és fű ezekre a tizesetekre utal. Az elsőben rögtönítélő bíróság akasztásra ítéli a füzesgyarmati Molnár Sándort, a második során a Dancsó nevű gazdát ítélik életfogytiglanra, a harmadik esetben pedig a vádlottat, Lehotzky Pált megfenyegetik, de végül *csak* beszervezik.

A forgatás cselekményét összevissza lyuggatják és szövik a személyes szálak. Ezeket követve nemcsak a társaságot összetartó és a filmforgatás

iránti érdeklődést tápláló szándékok és viszonyok kerülnek a felszínre, hanem a szereplők múltjai és titkai is. A folyton előtérbe kerülő két vonzalmi viszony, az elbeszélő és Kuthy Flóra, illetve a Pfeifer és Dráva Edit közötti egyben a társaság összetartásának és motivációiknak is az alapját képezi. De a szereplők nemcsak a vonzalmakba, hanem személyes, családi történetekbe is bele-belefutnak kutatás, mesélés és vitázás során. Ezek a sokszor ki nem mondott indokok végig ott motoszkálnak a cselekményben, lassan, a barátokkal együtt tárul fel előttünk a másik ember története, biográfiája és a nyolcvankilencet megelőző időszak hangulata. Pfeifer szembetűnő hallgatóagsága, titkolózása, az, hogy gyermekkorában éppen a T.-i fatelepre zárták a falu többi zsidójával együtt, szintén a regény végéig derengi be rejtélyként a vele együtt töltött időt. Az efféle késleltetések mégsem válnak mesterkéltté. Ennyire bután kell fogalmaznom, mégis így szeretném hangsúlyozni: az interjúanyag feldolgozását körülvevő események egyszerűen jól meg vannak írva. A szöveg változatosan adagolja az információkat, jókor tűnnek fel, majd tűnnek el szereplők, jókor beszélnek, jókor hallgatnak valamit el. Néha végigkövetjük a szereplőket az autóúton, vacsora közben, találkozásaikkor, néha pedig egy-egy mondat átlendít az ilyen mozzanatokon.

Azt, hogy a három statáriális eset hány meg hány ponton ér össze, miben hasonlít, miben tér el, miként jut el a kutatás során közös tanúkhöz, bírókhöz, ügyvédekhez, közülük ki hogyan emlékszik, mit nem árul el, mit tagad le, miért vállal felelősséget, tehát a cselekmény tulajdonképpeni tartalmát meg sem próbálom ismertetni. Viszont éppen ezzel érünk el a regény kulcsához, illetve legfőbb érdeméhez. Mert úgy vélem, nagyon reflektált és jól működő forma született a huszadik századra való visszatekintésre.

Kardos András kritikájában Závada regényével kapcsolatban a polifóniát emeli ki, amelyről Bahtyin Dosztojevszkij-könyvéből idézve így informál: „Dosztojevszkij regényeinek legalapvetőbb vonása az önálló, egymástól elváló szölamok és tudatok sokasága, a teljes értékű szölamok igaz, gazdag polifóniája.”³ Ráadásul nem csupán az interjúalanyok által elmondottak vannak ütköztetve, összehozva, nemcsak ezek érnek össze és válnak el egymástól, hanem az egyszerre több idősíkból elmesélt cselekmény is: a hang- és videofelvételeket körülvevő idősíkból ugrálunk, egyszerre az interjú és a rögzítés pillanatában, a későbbi újrhallgatásokban, vagy még később, a legépelet szöveganyagban. Emiatt néha *már* tudjuk, hogy valaki hazudik, máskor *még* nem. Alapvető bizalmunk kérdőjeleződik meg, hiszen hamar rájövünk: majdnem mindenki a maga malmára hajtja a vizet.

A megkérdőjeleződés pedig – és íme, értelmezésem alapja – általános, korszak-, illetve múltértelmezés jellegű. Amit felmutat: az emlékezés lehetőségessége és az adekvát irodalmi formák megtalálása, kiépítése ennek érdekében. Mi az, ami még mindig elmondható és megmutatható? Megmutatható például az emlékezet megváltoztatása, a hamisítás és a nyomozás. Megmutathatók a múlt törmelékei (maguk részlegességében), a jelenben való elhelyezésük nehézségei és akadályai, vagy éppenséggel, hogy vannak dolgok, amelyek nagyon is kompatibilisek, felismerhetők ma is, átérzhetőek, érthetőek. Nem ezek a leggyanúsabbak? Nem ezekre kellene odafigyelni? Hogyan mérhetjük fel azokat a pontokat, ahol egy rendszer áruba bocsátja a személyes felelősséget? A morális kérdést: ki bűnös, ki ártatlan? Milyen változások eredményezik ezeknek a felcserélődését? És onnan kezdve, hogy a pólusok bármikor megváltozhatnak, bírnak-e bármi jelentéssel? Lehet-e „hitvány emberekről” és „szorgalmas, munkájukhoz értő emberekről” beszélni úgy, ahogy Deczki Sarolta kritikájában a *Závada* korai, *Kulákprés* című szociográfiájában olvashatókra utal, amely „egy társadalmi réteg megnyomorítását mutatja be, hogyan bélyegeznek meg, tesznek tönkre szorgalmas, munkájukhoz értő embereket. Olyanok, akik nem saját tehetségükből kerültek hatalmi pozícióba, hanem a rendszert kiszolgálva. A könyv látélet az emberi természetről is: hogyan jön létre az elnyomó rendszer és a hitvány emberek szimbiózisa, akik, mivel önerejükben nem képesek érvényesülni, kiszolgálják a fennálló hatalmat, és bármilyen aljasságra képesek. Egy alapvetően immorális, igazságtalan és elnyomó rendszernek pedig éppen ilyen emberekre van szüksége, avagy *similis simile gaudet*”.⁴

Úgy gondolom, a *Pernye és fű*ben megalkotott forma éppen ennek az eleve moralizáló nézőpontnak áll ellen. A regény egyik szereplőjét idézve (és kissé erőltetetten olvasva rá az előbbiekre): „Nem a hagyományosan lebutított, pergő, kalandfilm dramaturgia és üres látványosság szabályai szerint, hanem a történelemtorzítást, kitakarást, hazudozást leleplezve, az igazán fontos emberi-társadalmi és természeti folyamatokat, ezek feszültségeit, izgalmasság részleteit is valóban kibontva.” (163.) Ami egyszerre válasz is egy másik idézhető kérdésre: „Mitől is van az, hogy ez a könyv kiemelkedik a szimplán antikommunista átkozódásáradatból?” (280.)

Visszatérve az első bekezdésben idézett Nádas-szöveghez, illetve a két rendszer közé szorult ékhez (amely nemcsak elválasztja, de össze is tartja őket), megemlíthető egy másik ék. Gyakran emlegetett dolog a vallatótisztek tudathasadása. A bipoláris zavarban szenvedőnek sem az a legijesztőbb, hogy a két pólus összeférhetetlen, hanem az, hogy a kettőt nem tudja egy-

másról leválasztani. Talán ennek a mérsékeltebb változatának nevezhetjük azt is, ami a hamisan valló vagy családjáról és barátairól jelentő ember emlékezetében, jellemalakulásában végbemegy az idők során. És úgy gondolom, Závada könyvében éppen ennyi látszik megmutatkozni az emberi természetről. A hazudás: tény. Megkövült múlt darab, amelyre egy ember egész személyisége ráépülhet. És ugyanúgy, ahogy Pfeifer (itt behelyettesíthetnénk bármelyik szereplő nevét) egyszerűen „szerette volna lesodorni magáról, mint valami elpiszkolódott ruhát, a bőrére tapadó temérdek előéletet” (555.), ez másokkal sem lehet másképp.

Mind a könyv utójegyzékéből, mind a szerzővel készített interjúkból kiderül, hogy bár a szereplők és a történet fikciósak, a filmforgatás interjúrészei nem, azok mind a Sipos András rendezővel közösen készített *Statárium* című nyolcvankilences dokumentumfilm anyagából származnak – ebből a szempontból talán Svetlana Alekszjevics interjúregényeinek polifóniája szintén hasznos viszonyítási pontnak tekinthető. Ez a keretezés, az interjúk *köré* írt fikció magában hordozza a korszak emlékezhetőségének logikáját: a perek, az ítéletek, a jelentések, a vélhetően hamis és lejárató szándékkal írt újságcikkek mint dokumentumok, illetve ambivalenciáik mind léteznek, nagyon is valóságosak, tényszerűek, megmásíthatatlanok, ugyanakkor a történetük, létrejöttük, hogy ki, miért, kinek a hatására, milyen elgondolásból írta őket, ez már puhább anyag, ez már másítható, mesélhető, fikciósítható, és éppen ezekkel van dolgunk nekünk, olvasóknak. Pontosan eszerint jár el Závada a regényben.

„Hogy ilyen szorult helyzetben ki hogyan cselekszik – vakmerően szembezzegül vagy gyáván meghunyászkodik, semlegesen együttműködik, ne adjisten kárörvendően úgy érzi, hogy elégtételt vehet –, ezeket a viselkedéseket morálisan megítélhetjük ugyan a saját normáink szerint, de.” (505.) Erre képes ez a regény. Fel tudja építeni „saját normáit”, amelyeket tetszőlegesen vehetünk át mi, olvasók, hogy magunknak ítéljük meg, ki bűnös, ki ártatlan a rendszerváltás két oldalán, s ha mégse vennénk szívesen át a felajánlott ítéletrendszert, akkor is ott marad a nem kevésbé megalapozott, nagyszerű, szabadon lebegő *de*.

JEGYZETEK

¹ Bodor Emese: Mi, oldalbordák. *Helikon*, 2023. november 10., <https://www.helikon.ro/bejegyzesek/mi-oldalbordak>.

² Nádas Péter, „Nagy karácsonyi gyilkosság”, in *Talált cetli és más elegyes írások*, Jelenkor, Pécs, 2000.

³ Kardos András: Egy kifordult világ – Závada Pál *Pernye és fű* című regényéről. *Litera*, 2024. október 6., <https://litera.hu/magazin/kritika/egy-kifordult-vilag-zavada-pal-pernye-es-fu-cimu-regenyrol.html>.

⁴ Deczki Sarolta: „Bili a derékra kötve”. *Élet és Irodalom*, LXVIII. évf., 50. sz., 2024. december 13., <https://www.es.hu/cikk/2024-12-13/deczki-sarolta/bili-a-derekra-kotve-az-es-konyve-decemberben.html>